

Aquae iasae - Varaždinske toplice

Rogina, Ana

Undergraduate thesis / Završni rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:048452>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-06-28**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

Odjel za kroatologiju

AQUAE IASAE – VARAŽDINSKE TOPLICE

Završni rad

Kandidat: Ana Rogina

Mentor: prof. dr. sc. Jasna Jeličić-Radonić

Zagreb, 9. rujna, 2021.

Sadržaj

Uvod.....	1
Kontekst	1
Osnovno o kompleksu.....	5
Faze istraživanja kompleksa.....	5
Faze izgradnje svetišta i kupališta.....	6
Faze prostora oko izvorišta	8
Kultovi u svetištu od 1. do 4. stoljeća	11
Akvejazejsko svetište u vrijeme dinastije Severa	14
Zaključak.....	15
Literatura	15
Sažetak	16

Uvod

Varaždinske Toplice poznate i kao *Aquae Iasae* u rimsko su doba bile vrlo popularno lječilište i svetište poznato čak i među najvišim krugovima Rimskog Carstva. Svoju popularnost *Aquae Iasae* mogu zahvaliti dva izvorna termalne mineralne vode čiji je ljekoviti sastav od najranijih vremena bio privlačan za domaće i strano stanovništvo, najprije Jase a kasnije i Rimljane iz cijelog Rimskog Carstva.

Rimski kompleks je bio lječilište kojim su se najprije koristili vojnici a kasnije i ostali slojevi društva koji su nakon svojih ozdravljenja ostavljali brojne zavjetne darove jer se ljekovitost pripisivala nimfama i raznim rimskim božanstvima. Tijekom stoljeća, kompleks je prolazio kroz faze promjena koje ćemo između ostaloga opisati u ovom seminaru. Osim faza izgradnje svetišta, kupališta i prostora oko izvorišta, pisat ćemo o kontekstu Varaždinskih Toplica u rimskom urbanizmu i arhitekturi, o fazama istraživanja tog kompleksa te o kultovima koji su se štovali u akvajazejskom svetištu. O temi Varaždinskih Toplica pisali su najviše Marcel Gorenc, dr. sc. Branka Vikić-Belančić koji su sudjelovali u prvoj fazi istraživanja tog kompleksa, zatim Nenad Cambi te Mirjana Sanader na čijim će se knjigama temeljiti glavnina ovog rada.

Kontekst

Prostor Toplica bio je naseljen još od paleolitika ali u vrijeme antike doživio je procvat. Prije dolaska Rimljana, na području današnjih Varaždinskih Toplica živjeli su Jasi. Oni su u prvom tisućljeću pr. Kr. naselili to područje i ondje stvorili svoju životnu aglomeraciju. Kontinuitet života u tom naselju nastavio se i u doba Rimljana koji su to mjesto nazvali upravo prema spomenutim Jasima, starom panonskom plemenu koje je živjelo na području uz Dravu, približno od današnjeg Varaždina do Daruvara (Gorenc, Vikić, 1980, 3).

Od 13. stoljeća pr. Kr. do 9. stoljeća Rimljani su osvojili nekadašnju provinciju Panoniju u kojoj su se nalazile i *Aquae Iasae* (Sanader, 2009, 17). Od 2. stoljeća pr. Kr. gotovo čitavo područje jugoistočne Europe (osim Grčke i Bugarske) pripadalo je rimskoj provinciji Iliriku. Prostor današnje Hrvatske te Bosne i Hercegovine nalazio se u tri rimske provincije: Dalmaciji, Iliriku i Panoniji (Cambi, 2002, 51).

U knjizi Nenada Cambija *Antika*, Varaždinske Toplice promatraju se u kontekstu cjelokupne rimske kulture. Rimski se pak kultura promatra kroz urbanizam, arhitekturu, skulpturu, slikarstvo te umjetnički obrt općenito.

Rimski urbanizam i arhitektura

Najvažniji rimski gradovi nastajali na mjestu ranijih domorodačkih zajednica, ali se taj autohtoni urbanizam nije održao u svakome od novoizgrađenih rimskih gradova.

Tipični urbanizam kod Rimljana prepoznatljiv je prema njihovom planiranom sustavu ortogonalne mreže gradskih komunikacija¹. Primjeri takve matrice su *Jader* (Zadar), *Parentium* (Poreč), *Argyruntum* (Starigrad kod Paklenice) i drugi (Cambi, 2002, 52). Kod ovih se primjera na urbanoj matrici grada ne vidi nikakav znak autohtonih naselja što znači da se ništa od prije postojećih građevina i konstrukcija nije poštedjelo (Cambi, 2002, 53).

Ne gradovi nisu uvijek podizani po istom modelu. Postoje i drugačiji tipovi urbanizma, npr. oni u kojima se rimska gradogradnja povezuje i kombinira sa autohtonom. Neki od primjera su *Pola* (Pula), *Narona* (Vid kod Metkovića) i drugi (Cambi, 2002, 53).

Urbanistika gradova u Panoniji je pak slabije poznata. Najvažniji gradovi su kolonije rimskih građana *Siscia* (Sisak), *Andautonia* (Ščitarjevo kod Zagreba), *Mursa* (Osijek), te kolonija *Cibalae* (Vinkovci) (Cambi, 2002, 60).

Aquae Iasae spada u tip grada u kojem se miješaju komponente urbanistike novo doseljenika sa nekim elementima autohtonih naselja. *Aquae Iasae* nije imala pravokutni raster klasičnih rimskih naselja nego je bila dvodijelna i asimetrična, a tradicionalna komponenta može se uočiti u etapnoj izgradnji i oblikovanju foruma i kapitolija kojima je naravno izvorište bilo inspiracija i preteča. Što se tiče autohtonih elemenata, oni se vide u karakterističnoj obradi drva, učvršćivanju tla i temeljenja, izradi krovne konstrukcije i dr. (Gorenc, Vikić, 1980, 22).

Arhitektura rimskih gradova u Hrvatskoj sličnih je obilježja i forme kao drugdje na Sredozemlju. Rimski objekti služili su raznim svrhama, pa se tako razlikuju objekti religijskog, gospodarskog, upravnog, kulturnog, zabavnog i drugog sadržaja (Cambi, 2002, 162).

¹ Ortogonalni sustav organizacije grada podrazumijevao je komunikacije koje se sijeku pod pravim kutom. (Cambi, 2002, 83)

Na primjeru Varaždinskih Toplica vidjet će se i osnovne građevine koje su Rimljani gradili u svojim gradovima. Jedna od bitnih građevina bila je hram.

Hram iz *Aquae Iasae* spada u skupinu skromnijih u odnosu na druge veće hramove u Hrvatskoj, o čemu će kasnije biti riječi. Hramovi su dosta jednostavnog prostilno-tetrastilnog tipa² često bogato ukrašeni, a upravo takvi, neveliki hramovi bili su pogodni za kapitolije, gdje se morao stisnuti veći broj građevina poput tribunala, trijemova, termi, bazilika i slično (Cambi, 2020, 108-109). Na kapitolijima su se održavali razni kultovi i obredi, privatnog i javnog karaktera (Cambi, 2020, 109).

U nekim gradovima očuvali su se forumi. Oni su bili središta života, trgovi za okupljanje građana gdje su se javno odvijali najvažniji gradski poslovi. Forum čini prostor okružen s tri ili četiri strane okružen trijemovima te javnim zgradama poput bazilika, terma, kurija³, taberna, latrina itd. (Cambi, 2020, 112)

Većina gradova imala je razrađene sisteme dovoda vode, a upravo je ta opskrba vodom u cijelosti jedno od najvećih rimskih civilizacijskih dostignuća, bez grčkog prethodnika. Vezano uz tematiku vode, Rimljani su bili poznati po termama. Terme su jedno od najkarakterističnijih i najsPECIFICNIJIH zdanja rimske gradske civilizacije. U svim gradovima postojalo je više terma. „Kupanje i boravak u termama bili su stil života gradskog pučanstva.“ (Cambi, 2020, 117).

Temeljni sadržaji terma su različiti bazeni, ložišta, sistemi za vođenje vrućeg zraka, prostorije za znojenje, palestre, šetališta itd. Najbolje sačuvane i arhitektonski najbogatije su terme u *Issi*, *Nezakciju*, *Zadru*, i *Saloni*. *Aquae Iasae* su pak, piše Cambi, zanimljive po projektu kupališnog sustava s nizom prostorija nanizanih po vertikalnoj osi prostora (Cambi, 2020, 118). To je vrlo luksuzno i oblicima veoma bogato zdanje (Cambi, 2020, 119)

Teatre i amfiteatre posjeduju gradovi s najvišom urbanom civilizacijskom razinom. I teatar i amfiteatar sačuvani su samo u *Puli* i *Saloni* ali je takvih građevina bilo i drugdje npr. teatri u *Issi*, *Naroni* te amfiteatri u *Jaderu* i *Mursi* (Cambi, 2020, 119). Predstave i spektakle posjećivali su i stanovnici obližnjih mjesta pa je bio nužan veliki kapacitet gledališta. Predstave su se odvijale u doba velikih religijskih svečanosti i sajmova (Cambi, 2020, 120).

² Četiri stupa nosača zabata na pročelju

³ Prostor u kojem se sastojalo gradsko vijeće, bila je sastavni dio foruma

Rimska skulptura

Kako su na prostore Hrvatske počeli dolaziti Rimljani, s njima su došli i rimski majstori, kipari i klesari koji su ustrojavali radioničku produkciju. Tako se u Hrvatskoj rimska skulptura počela razvijati od sredine 1. st. prije Krista. Rimske skulpture mogu se podijeliti u javne i privatne. U javne spadaju službena i kulturna skulptura dok su privatne kulturna te sepulkralna⁴. Neke skulpture su se proizvodile u Dalmaciji i na sjeveru Hrvatske ali su mnoge i uvezene iz Rima, Atene i Male Azije (Cambi, 2020, 147).

Osim u Dalmaciji, važno je i kvalitetno područje skulpturalne produkcije na sjevernom, panonskom dijelu Hrvatske. Glavni produkcijski centri bili su Celje (*Celeia*) i Ptuj (*Poetovio*) ali se radilo i u Hrvatskoj, pogotovo na području Varaždinskih Toplica. Pretpostavilo se to najviše zbog broja skulptura i velike količine zavjetnih darova zahvalnih bolesnika koje je, smatra Cambi, bilo najjednostavnije naručiti na licu mjesta. Smatra se dakle da je u *Aquae Iasae* bila oformljena radionica koja je djelovala do 4. stoljeća. Skulpture su izrađivane od bijeloga i krupnozrnatoga pohorskog mramora, osobito korištenog u Noriku i u Panoniji. Skulpture su pretežno klasicističkog stila kojemu odgovara i raznovrsna tematika, pretežno mitološkog karaktera (Cambi, 2020, 190). Najistaknutiji primjeri mogu se vidjeti upravo u skulpturama iz Varaždinskih Toplica: skulptura Minerve, kubus s profinjenim reljefom nagoga ratnika na više strana te reljef s prikazom nimfa i morskih fantastičnih životinja. Takvi motivi bili su u skladu s vodenom ikonografijom tog kompleksa i cijeloga naselja ali i njegovim lječilišnim karakterom (Cambi, 2020, 191).

⁴ Sepulkralan – grobni, nadgrobni, pogrebni

Osnovno o kompleksu

Kompleks javne rimske arhitekture u Varaždinskim Toplicama prostire se na površini od 6000 m². On se sastoji od dvije cjeline – kupališnog dijela te svetišta izgrađenog oko prirodnog izvora termalne sumporne vode (Kušan Špalj, 2017, 256). Brežuljak na kojem su se smjestile Varaždinske Toplice razveden je u smjeru sjeveroistok - jugozapad s tim da su mu bočni rubovi još i danas pećinaste konfiguracije, a prostor između njih se spušta terasasto prema jugu pa kompleks kupališta, forum i kapitolij mijenjaju svoj nivo zbog takve terasaste konfiguracije tla (Gorenc, Vikić, 1980, 4).

Smještaj najjačeg termalnog vrele je na najgornjoj terasi što je omogućilo stvaranje antičkog naselja u njegovoj blizini i organizaciju komunikacija koje su povezivale gornje terase brežuljka s njegovim položajem (Gorenc, Vikić, 1980, 4). Oko izvora organiziran je dio naselja koji je služio u balneološke ili kultne svrhe kao što su kupalište te forum i kapitolij a na padinama brežuljka razvio se stambeni, obrtničko-trgovački i prometni dio naselja. No istraživanjima nije moguće obuhvatiti cijeli urbani prostor Toplica, jer se veći dio antičke arhitekture nalazi ispod današnjih kuća i zgrada. Istraživanja su bila moguća samo na slobodnim površinama kao što su travnjaci i parkovi i to prije svega na najgornjoj terasi brežuljka i njegovom podnožju. (Gorenc, Vikić, 1980, 4).

Faze istraživanja kompleksa

Velik dio antičke arhitekture, zidnih žbuka i slikarija po zidovima spašen je zahvaljujući sedrenim naslagama koje su konzervirale arhitekturu, a nastale su taloženjem sumporne vode i to nakon što je naselje uništeno a voda se nekontrolirano prelijevala preko ostataka ruševina, koje je danas zahvaljujući tom procesu moguće istraživati (Gorenc, Vikić, 1980, 4).

S arheološkim istraživanjima kompleksa *Aquae Iasae* započelo se još 1952. godine. Tada je započela prva faza istraživanja koja je trajala sve do 1982. a vodili su je Marcel Gorenc, dr. sc. Branka Vikić-Belančić i Valerija Dameski. U toj je fazi istražen kupališni dio kompleksa i veći dio svetišta ali nije bilo moguće istraživanje prostora oko prirodnog izvora jer su se na tom dijelu nalazile aktivne izvorske instalacije kojima je termalna voda odlazila u lječilište (Kušan Špalj, 2017, 258).

Zatim je 1998. započela druga faza u kojoj se provelo istraživanje opločenja svetišta, a u središnjem dijelu pojavili su se zidovi jedne pravokutne konstrukcije. Pretpostavljalo se kako je to bio izvorišni bazen kojim je prirodni izvor bio ograđen (Kušan Špalj, 2017, 258).

Treća faza od 2011. do 2013. godine donijela je sa sobom važna otkrića koja se tiču popravaka izvorišnog bazena, točnije da su za te popravke korišteni stariji natpisi, reljefi pa čak i skulpture. „Tijekom istraživanja pronađeno je više od 50 žrtvenika, natpisa, reljefa i dijelova skulptura a u ispiranju blata koje je ispunjavalo izvorišni bazen, pronađeno je oko 17000 rimskih kovanica i nešto nakita, što su kao zavjetni darovi ubacivani u vodu, najvjerojatnije u čast nimfama, zaštitnicama termalnog izvora.“ (Kušan Špalj, 2017, 259-260). Iz svih tih natpisa i darova bilo je vidljivo kako su Toplice bile dobro poznate i često posjećivanje u Rimskome Carstvu. U natpisima se spominju vojnici različitih činova i vojnih jedinica, državni i upravni činovnici, te pokrajinski i lokalni funkcionari, pišu Gorenc i Vikić (Gorenc, Vikić, 1980, 3).

Faze izgradnje svetišta i kupališta

Iz prve ruke saznajemo kako su Gorenc i Vikić, koji su sudjelovali u prvoj fazi istraživanja kompleksa, podijelili njegove faze. U svojoj knjizi pišu: „U razvoju i funkcioniranju cijelog kupališnog kompleksa može se izdvojiti nekoliko osnovnih vremenskih i graditeljskih faza: ranocarska, elijevska-antonijanska i konstantinovska, dok su postkonstantinovskom razdoblju izvršene adaptacije jednog dijela kupališta i foruma kako u građevnom tako i u funkcionalnom smislu.“ (Gorenc, Vikić, 1980, 4).

Ranocarsko kupalište

Sačuvani dijelovi kupališta iz najranijeg razdoblja, nalaze se u južnom i zapadnom dijelu partera parka te imaju pravokutni raster⁵ prostorija i bazena. Pošto je kupalište bilo na većoj udaljenosti od izvora, koji je na najgornjoj terasi, opskrbljivano je toplom vodom pomoću dugog kanala ali sami kupališni prostori (svlačionice, bazeni, kupališna bazilika) nisu bili grijani toplim zrakom. Prva kupališna bazilika nalazila se s istočne strane većeg bazena a s njime je bila povezana bočnim portalom. Popravci na temeljima i zidovima, višekratno žbukanje obloga bazena te nekoliko nivoa podova i platforme bazena govore nam o dužem trajanju tog najstarijeg kupališta, kako pišu Gorenc i Vikić. O cjelokupnom izgledu ranocarskog

⁵ Raster - geometrijski pravilan uzorak linija ili točaka. (Hrvatska enciklopedija)

kupališta još se ne zna dovoljno ali je uočljivo kako su prostorije bile jednostavno opremljene. Kasnije, u drugom stoljeću taj „najraniji dio kupališta je nasut i izniveliran pa je ostao izvan opsega užeg kupališta.“ (Gorenc, Vikić, 1980, 6).

Elijevisko – antonijanska faza

Iduće razdoblje većih promjena događa se u vrijeme vladavine Hadrijana i Antonina Pija kada se izgrađuje novo kupalište u kojeg se uklapa već postojeća kupališna bazilika (Gorenc, Vikić, 1980, 6).

Od promjena koje su nastupile u tom razdoblju, važno je spomenuti da je smjer rasprostiranja izmijenjen, te je sad usmjeren u smjeru sjever-jug a dogodio se i pomak prema glavnom izvoru vode, dakle prema sjeveru. Promjene nastaju i u koncepciji kupališnih prostorija i kupališne bazilike: „Umjesto pravokutnog rastera dolazi kombinacija sa polukružnim svodnim prostorima i bazenima a kupališna bazilika dobija novi sjeverni portal umjesto zapadnog koji je zazidan.“ Bazilika je opremljena zidnim slikarijama, hipokaustičnim grijanjem i popođena je debelim bijelo žbukanim podom (Gorenc, Vikić, 1980, 6). Od tog su kupališta ostali samo pojedini dijelovi koji su kasnije uklopljeni u obnovljeno Konstantinovo kupalište. Zbog promijene pravca protezanja iz smjera istok-zapad u smjeru sjever-jug morala je biti promijenjena i organizacija dovodnje i odvodnje termalne vode. Kako se sedra brzo taložila zbog svojstava te vode, u ovoj fazi kupališta se posebna briga posvetila upravo sistemu odvodnje. Prostor se u toj fazi proširio do monumentalnih razmjera i u razvedenijim oblicima a prostori su grupirani pod pravim kutom na glavnu os (Gorenc, Vikić, 1980, 7).

Obnovljeno Konstantinovo kupalište

Treća razvojna faza, tzv. obnovljeno Konstantinovo kupalište sačuvalo je smjer pružanja i vanjsku konturu iz prošle faze kupališnog kompleksa. Promjene koje su se dogodile u tom razdoblju najviše su vezane uz izmjenu funkcija i odnosa pojedinih prostora a sve se te promijene očituju zbog koncepcije koja je dala težište društvenom faktoru na račun higijensko-balneoškog (Gorenc, Vikić, 1980, 8).

Smanjen je cjelokupni manipulativni kupališni prostor, prekinuto je širenje prema sjeveru a novo kupalište je podijeljeno u veći broj manjih prostorija koje su asimetrično raspoređene. Zazidan je sjeverni portal bazilike koji je nakon pregradnje ušao u tjeme novoizgrađene polukružne eksedre, a na sjevernom zidu otvorena su dva bočna portala. Izgrađen je i dugi

trijem s istočne strane kupališne bazilike koji ju je spajao s prostorom foruma (Gorenc, Vikić, 1980, 8).

U posljednjoj fazi kupalište je prestalo funkcionirati kao lječilišno-balneološki kompleks. Bazilika je izdvojena od bivših kupališnih prostorija i pretvorena u sakralni objekt te se počinju pojavljivati slikarije ranokršćanskog karaktera (Gorenc, Vikić, 1980, 9).

Faze prostora oko izvorišta

Kao što su postojale faze promjena koje su se događale kupališnom dijelu naselja, tako su se promijene odvijale i na području izvorišta.

Gorenc i Vikić pišu: „Karakteristično je za taj dio naselja, da je od najranijih vremena korištenje termalnog izvora bilo povezano s kultom izvora i magijom zdravlja. Stoga se kroz sve faze antičke izgradnje provlači ranohistorijska tradicija kao aktivni faktor u idejnom, sadržajnom i arhitektonskom oblikovanju“ (Gorenc, Vikić, 1980, 9).

Pravokutni forumski prostor uokviren trijemovima koji je u kasnijim razdobljima uokvirivao izvor-bunar, u samom početku nije postojao. Najraniji arhitektonski prostor bio je još neorganiziran i sadržavao je samo izvor, popratni znak digniteta izvora te znak digniteta zaštitnika izvorišta i naselja. Sva tri elementa bila su tijekom stoljeća aktivni faktori u stvaranju magijsko-religioznog poimanja (Gorenc, Vikić, 1980, 10). Istraživanja koja su vođena od 1998. godine kada se provelo istraživanje do nivoa opločenja svetišta, pokazala su kakvo je bilo prvo stanje izvorišta. Pravokutna konstrukcija koja je pronađena, prema pretpostavkama, bila je izvorišni bazen koji je ograđivao prirodni izvor, dakle kaptaža prirodnog izvora (Kušan Špalj, 2017, 258).

Tijekom ranog prvog stoljeća uz bokove najranijeg hrama sagrađena su još dva manja hrama, također pravocrtnog tlocrta. U to vrijeme ne zna se kome su hramovi bili posvećeni.

Posljednjih desetljeća 1. st., u drugoj fazi ramova, grade se široke okapnice s novim uređajem za odvodnju atmosferilija. Okapnice su izlazile kroz oluke na pročelnim veznim zidovima, koji su dobili zajedničku fasadu (Gorenc, Vikić, 1980, 12). Tada su hramovi posvećeni kapitolijskoj trijadi što dokazuje kip Junone koji je nađen ispred istočnog hrama i statua Minerve u zapadnom hramu.

U 2. stoljeću dolazi do velikih promjena u organizaciji prostora oko izvora. Forumski prostor dobiva dva bočna trijema koja su postala adekvatni urbanistički okvir za novouređeni bunar-Nimfej, koji je preuzeo aktivnu arhitektonsko-plastičnu funkciju u odnosu na forum i kapitolij (Gorenc, Vikić, 1980, 12). Nimfej je podignut na mjestu starog bunara a oblikovan je kao bunarska kućica-edikula pravokutnog tlocrta.

U drugoj polovici 3. stoljeća Goti upadaju i razaraju forum i kapitolij ali je u prvim desetljećima 4. stoljeća, u vrijeme cara Konstantina, došlo do velike obnove naselja *Aquae Iasae*. O tome nam govori natpisna ploča otkrivena u 18. stoljeću u kojoj se spominje da je Konstantin obnovio uništene Toplice s trijemovima i svim ukrasima. Piše i da su Toplice vraćene u prvobitno stanje te da je obnova izmijenila funkciju i dispoziciju prostorija i prostora (Gorenc, Vikić, 1980, 16).

Gorenc i Vikić pišu: „Za razliku od prijašnjih stoljeća, u kojima je vitalna funkcija kupališta i s njim povezanog foruma i kapitolija, igrala odlučujuću ulogu, u Konstantinovoj koncepciji očevidna je tendencija sužavanja funkcije kupališta, a naglašena društveno-reprezentativna uloga foruma i obrednih prostora kapitolija.“ (Gorenc, Vikić, 1980, 16).

Što se tiče hramova, ranocarska kompozicija triju simetričnih hramova sa stiješnjim bočnim krilima, izmijenjena je najprije izgradnjom proširenog i produbljenog središnjeg hrama koji je time promijenio smjer cirkulacije i funkciju prostora (Gorenc, Vikić, 1980, 16). No uslijed devastacije unutarnji inventar tog hrama je potpuno uništen, što je ujedno i treća faza hramova.

S Konstantinom i njegovom obnovom, pristupni i bočni prostor kapitolija vjerojatno je bio tematski i funkcionalno raspoređen na djelomično novi način: novoizgrađena zapadna prostorija služila je za carski kult, a u istočnu je smješten evakuirani Nimfej. Srednji dio kapitolija nije pretrpio veće sadržajne i obredne promjene o čemu svjedoči nalaz Minervine statue i postamenta koji su ostali u hramu i nakon devastacije nakon Konstantinovog doba (Gorenc, Vikić, 1980, 17).

Za vrijeme Konstantinovih nasljednika, forum i kapitolij bili su podvrgnuti većim arhitektonskim izmijenama poput izgradnje velikog trodijelnog objekta na južni trijem foruma. (Gorenc, Vikić, 1980, 17).

Pod utjecajem kršćanstva zapostavio se kult tradicionalnih božanstava i forsirao se kršćanski obred što se vidi najviše iz preobrazbe termalne bazilike u kršćansku.

Uz istraživanje javnog i reprezentativnog dijela naselja, na najgornjoj terasi istraživao se raspored ostalih nasebinskih elemenata. No istraživanja su bila otežana na onim dijelovima

gdje je preko antičkog sagrađeno današnje naselje, pa se tako ne može istraživati antičke objekte, bilo zato što su potpuno uništeni, fragmentirani ili im se ne može prići (Gorenc, Vikić, 1980, 18).

Druga istraživanja, ona u podnožju topličkog brežuljka, pokazala su kontinuitet obrtničko-trgovačkog stambenog i sajmišnog dijela naselja. Tome svjedoči bogati arheološki inventar svakodnevnog karaktera a to potvrđuje i ploča s natpisom u kojoj piše kako je Konstantin uveo nedjeljne sajmove svakog tjedna (Gorenc, Vikić, 1980, 20). Istraživana arhitektura iz 1. i 2. stoljeća bila je drvena a stradala je u plamenu u doba Markomanskih ratova što dokazuje debeli sloj paljevine iznad nivoa sačuvanih i nagorenih drvenih greda (Gorenc, Vikić, 1980, 20). U 3. i 4. stoljeću ponovno se gradi arhitektura ali ovoga puta u kamenu. Ona je bila sličnog tlocrta i dispozicije kao i uništene drvene zgrade koje je prekrila. Pronađeni popratni materijali kao što su neki metalni predmeti, životinjske kosti, veliki broj konjskih vilica i drugo potvrđuju trgovačko-sajmišni karakter i ovog vremena u Aquae Iasae (Gorenc, Vikić, 1980, 22).

Ova kamena arhitektura također je stradala u ratu i požaru vjerojatno za vrijeme pohoda Teodozija I na protucara Maksima u Poetoviju (Gorenc, Vikić, 1980, 22).

Nakon svega rečenog, Gorenc i Vikić pišu: „Rezultati sistematskih istraživanja u proteklih tridesetak godina⁶ svestrano su osvijetlili mnoge vidove života antičkih Aquae Iasae kao i njihovu povezanost sa širim panonskim prostorom i ostalim regionima rimskog carstva. Iako nisu otkriveni neposredni tragovi iz ranohistorijskih ilirskopanonskih kulturnih slojeva, domorodačka se tradicija isprepliće kroz sve manifestacije života i stvaralaštva u topografskom rasporedu, arhitekturi, natpisima, skulpturi, te u kulturnim spomenicima i svakodnevnim upotrebnim predmetima.“ (Gorenc, Vikić, 1980, 22).

Urbane površine bile su raspoređene prema reljefu tla i položaja termalnog izvora, tako da je na najgornjoj terasi s izvorom bio smješten javni i obredno-reprezentativni dio naselja dok je u podnožju ležao stambeno-trgovački, vezan za cestovnu mrežu kojom se odvijao lokalni i regionalni saobraćaj. Ovakav se raspored u Varaždinskim Toplicama zadržao i do danas (Gorenc, Vikić, 1980, 22).

⁶ Pisano je 1980-te godine.

Kultovi u svetištu od 1. do 4. stoljeća

Varaždinske Toplice svoju popularnost mogu zahvaliti ljekovitoj vodi. Oko njezinog izvora bilo je izgrađeno lječilište i svetište te su se štovala razna božanstva kojima je pripisivana ljekovitost vode i izlječenja.

Iz dosadašnjih saznanja, u prvom stoljeću svetište je bilo posvećeno nimfama a prostor je bio u funkciji nimfeja.

U drugom stoljeću, izgrađuje se više hramova i uvode se neka nova božanstva a time i nove svečanosti i rituali. Već smo spominjali kako je nađeno mnoštvo natpisa i reljefa, koji se mogu datirati u razdoblje s 2. na 3. stoljeće. Osim natpisa posvećenih nimfama, koji su najbrojniji, ima i onih posvećenih Dijani, Fortuni, Poluksu, Minervi, Junoni, Silvanama, Herkulu i Solu. Posljednjih godina pronađeni su i natpisi koji spominju Asklepije i Higija, Izida, Serapis i Apolon a novi nalazi reljefa i skulptura pokazuju da su u svetištu štovane i božice Izida- Fortuna i Venera te Apolon – Sol i Dijana – Luna (Kušalj Špalj, 2017, 269-270).

Oni natpisi posvećeni nimfama, kao zaštitnicama vode i personifikacije izvora najčešći su, a same nimfe predstavljale su svojevrsni lokalni kult te se često spominju kao lokalne *nimfeiasae*. Ono što je specifično za ovo svetište jest činjenica da se na mnogim natpisima nimfe pojavljuju zajedno s drugim božanstvima.

U svetištu su se štovala božanstva vezana uz liječenje i ozdravljenje a novi nalazi koji otkrivaju štovanje Apolona, Eskulapa i Serapise ukazuju i na službenu državnu religiju kao i na prisustvo carskog kulta, što je vidljivo u isticanju božanskog karaktera cara Karakale (Kušalj Špalj, 2017, 270). U sljedećem ćemo poglavlju opisati koji su se kultovi štovali u svetištu iz teksta Kušan Špalj.

Kultovi Eskulapa, Apolona i Serapisa

Eskulap

Eskulap ili Aesculapus je u svetištu štovan kao bog liječništva i zdravlja zajedno sa njegovom kćeri Salus – Hygijom, božicom zdravlja. O tim božanstvima svjedoči nam djelomično sačuvani žrtvenik koji je pronađen 2001. godine u urušenju kod zapadnog trijema svetišta posvećenim ovim božanstvima. 2011. godine pronađena je jedna mramorna ploča s reljefnim prikazom božanstva zdravlja a ploča se datira u vrijeme vladavine cara Karakale. Na reljefu su prikazani Eskulap, njegova kći Salus te njegov sin Telesfor za kojeg se vjerovalo da donosi oporavak od bolesti (Kušan Špalj, 2017, 271). Natpis otkriva kako je riječ o reljefu posvećenom za carevo zdravlje i pobjede, a donator je bio Lucius Alfenus Avitianus (Kušan Špalj, 2017, 275).

Osim spomenutih, pronađeni su još neki natpisi posvećeni Serapisu na prostoru sjeveroistočne Panonije, a svi sadrže službene formule – *pro salute et victoria* – u značenju „za zdravlje i pobjedu“ cara Karakale, a sve su natpise postavili visoki državni službenici. Posvete Serapisu svjedoče i o službenoj religiji u koju su tijekom toga razdoblja uključeni i istočni kultovi. Sve posvete imaju svoj razlog u Karakalinoj brizi za svoje zdravlje. Serapis u to doba postaje vrhovno božanstvo i poistovjećuje se s Jupiterom ali i sa Eskulapom kroz moć ozdravljenja. Karakalinu vladavinu obilježila je općinjenost Aleksandrom Velikim, kojeg je oponašao ne samo prihvaćanjem istočnih kultova već i izgledom te načinom ratovanja (Kušan Špalj, 2017, 276).

Apolon

Prisustvo Apolona u svetištu počelo se nazirati kad su u konstrukciji sjevernog zida izvorišnog bazena pronađeni dijelovi skulpture i dva natpisa koja su bila sekundarno iskorištena kao građevni materijal početkom 4. stoljeća. U jednom drugom terenu, uz razne dijelove arhitekture, reljefa i drugoga obrađenog kamena pronađeni su i dijelovi skulpture boga Apolona ali i nekoliko dijelova skulpture božice Dijane. Svi spomenici pronađeni u toj konstrukciji mogu se datirati u 2. i 3. stoljeće kao i novac pronađen u slojevima zatrpavanja (Kušan Špalj, 2017, 280). Apolona se također štovalo u ovom svetištu iz očitih razloga; bio je bog liječenja ali i bog Sunca te proroštva. To se može vidjeti gledajući skulpturu Apolona, na kojoj je uz lijevu nogu prikazan tronožac s omotanom zmijom, što upućuje da ga se željelo

prikazati i kao boga proricanja. Osim toga, moguće je kako su se u ovome svetištu oko izvora termalne vode odvijali rituali vezani za proricanje budućnosti (Kušan Špalj, 2017, 282).

Glavne karakteristike službene religije tog vremena su aspekti solarnog kulta i sinkretizam. „Vrhovno se božanstvo Serapis, na temelju solarnog karaktera, poistovjećuje s Jupiterom, pretpostavlja se i s Mitrom, a i sam car Karakala prikazuje se sa solarnom (zrakastom) krunom.“ (Kušan Špalj, 2017, 283). No postojalo je štovanje Apolona i Dijane i izvan okvira službenoga državnog kulta, što se može vidjeti u natpisima posvećenim samoj božici Dijani, ponekad zajedno s nimfama, te novi nalazi s posvetama Apolonu i Dijani, zajedno s drugim božanstvima (Kušan Špalj, 2017, 285).

Serapis

S 2. na 3. stoljeće među božanstvima koja su štovana u svetištu, bili su i egipatska božanstva Izida i Serapis. Upravo taj procvat egipatskih kultova događa se krajem 2. stoljeća u doba Severa te posebno početkom 3. stoljeća kada se Serapis zajedno s Izidom uklapa u državni kult (Kušan Špalj, 2017, 289). Njihovu pojavu u Varaždinskim Toplicama povezujemo sa štovanjem tih božanstava u obližnjoj *Petovioni* koja je bila jedno od najznačajnijih središta istočnih kultova u ovome dijelu Carstva (Kušan Špalj, 2017, 289). *Petoviona* je bila središte carinskih službi za cijeli Ilirik, a carinski su službenici bili glavni štovatelji kulta Mitre i egipatskih božanstava. No štovatelji Izide i Serapisa bili su pripadnici viših društvenih krugova, pogotovo krajem 2. i početkom 3. stoljeća. To nam dokazuje žrtvenik posvećen Izidi i Serapisu koji je pronađen 2012. godine u konstrukciji sjevernog zida izvorišta gdje je bio sekundarno upotrijebljen. Žrtvenik je posvetio Caius Valerius Priscus što se vidi na natpisu sa žrtvenika koji glasi:

„Posvećeno uzvišenim bogovima Izidi i Serapisu. Zavjet je rado i po zaslugi ispunio Gaj Valerije Prisk, augustal petovionske kolonije Ulpije Trajane i supruga Katijenija Fortunata, (ili) Oriklion (a?)“

Priscus je kako se vidi iz natpisa pripadao augustalima, vrsti svećenika koji su bili zaduženi za carski kult, a najčešće se radi o bogatim oslobođenicima koji su se na taj način približili utjecajnim krugovima društva i vrlo često na svoj trošak podizali kipove i žrtvenike raznim božanstvima (Kušan Špalj, 2017, 291).

O kultu Serapisa svjedoči još jedan natpis pronađen 2011. godine koji pokazuje da su službeni kultovi bili uklopljeni u lokalni kult vezan za termalnu vodu a simbolizirale su ga nimfe (Kušan Špalj, 2017, 292) Na drugom mramornom reljefu, također pronađenom 2011. godine, piše Kušan Špalj, prikazana je scena nekog obreda, pretpostavlja se vezanog uz Izidine misterije ili neke svečanosti u njezinu čast. Na desnoj strani reljefa nalazi se Izidina Fortuna a uz nju su prikazana još četiri polugola ženska lika, u sjedećem položaju, u odjeći i frizurama karakterističnim za dosad poznate prikaze nimfi na reljefima iz 2./3. stoljeće pronađeni u Varaždinskim Toplicama. No uz jednu od prikazanih figura nalazi se Amor tako da, zaključuje Kušan Špalj, se vjerojatno radi o Veneri a preostala tri lika su nimfe (Kušan Špalj, 2017, 295-296). Kod prikaza nimfi, postoje dva osnovna tipa kompozicije: stojeće nimfe, kompozicijski kao Gracije, ikonografski po uzoru na Afroditu (sa školjkom i tip krunjenja) i sjedeće (tj. polusjedeće ili poluležeće) nimfe u koje spada i ovaj reljef. Iznad reljefa nalazi se natpis koji spominje cara Komodu ali je to ime naknadno izbrisano tako da se radi o *damnatio memoriae*⁷ (Kušan Špalj, 2017, 297).

Glavno božanstvo Izida Fortuna prikazuje se s personifikacijama termalne vode- nimfama, a Venera koja se često pojavljuje s Izidom vjerojatno je u funkciji božice plodnosti i života (Kušan Špalj, 2017, 297).

Akvejazejsko svetište u vrijeme dinastije Severa

Moguće je da su carevi iz dinastije Severa potaknuli neke radove u svetištu *Aquae Iasae*. Mjesto je bilo od iznimne važnosti za državne službenike Rimskog Carstva, pogotovo s 2. na 3. stoljeće u razdoblju dinastije Severa. To se ponajprije vidi u prisustvu kultova Apolona, Serapisa i Eskulapa (Kušan Špalj, 2017, 298). O radovima koji su izvršeni svjedoči dio građevinskog natpisa, pronađenog 2011. godine sjeverno od izvorišnog bazena. Od natpisa je sačuvano samo nekoliko slova tako da nije moguće rekonstruirati njegov sadržaj no prikazi božice Viktorije su kao ukrasni elementi uz natpise specifični za razdoblje dinastije Severa. Nije točno moguće utvrditi o kakvim se građevinskim pothvatima radi no pretpostavlja se da se radi o manjim intervencijama i opremanju nekih hramova. (Kušan Špalj, 2017, 299).

⁷ U rimskom kaznenom pravu carskoga doba, osuda na posmrtno zatiranje uspomene na počinitelja kaznenog djela. (Hrvatska enciklopedija)

Zaključak

Aquae Iasae bile su značajno mjesto zbog svoje ljekovite vode, od vremena kada su Jasi nastanjivali to područje, preko Rimljana koji su uzdignuli to mjesto na još višu kulturološku razinu sagrađivši kompleks svetišta i kupališta, pa sve do danas. Kompleks je prošao kroz više faza izgradnje od kojih je prva tzv. ranocarsko kupalište, iduća je elijevisko-antonijanska faza i treća je obnovljeno Konstantinovo kupalište. U radu smo opisali sve faze izgradnje kompleksa – kupališnog dijela i svetišta – te njegovu funkciju. U svetištu Aquae Iasae su se između ostaloga štovali i kultovi Eskulapa, Apolona i Serapisa o kojima je bilo riječi na temelju rada Kušan Špalj.

Literatura

CAMBI, Nenad, *Umjetnost antike u hrvatskim krajevima*, Književni krug Split, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2020, 79-193

CAMBI, Nenad, *Antika*, Ljevak, 2002, 49-84

GORENC, Marcel; VIKIĆ-BELANČIĆ, Branka, *Varaždinske Toplice – Aquae Iasae u antičko doba*, Zavičajni muzej Varaždinske Toplice, 1980

SANADER, Mirjana, *Antički gradovi u Hrvatskoj*, Školska knjiga, Zagreb, 2009

RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Duje, *Iliri i antički svijet*, Književni krug Split, 1989

KUŠAN ŠPALJ, Dora, *Aquae Iasae – nova otkrića u rimskom svetištu – s posebnim osvrtom na kultove Apolona, Eskulapa i Serapisa*, Arheološki muzej u Zagrebu, 2017

Sažetak

U radu su *Aquae Iasae* obrađene u kontekstu rimske kulture uključujući urbanizam, arhitekturu i skulpturu. Njihovo postojanje ukratko je opisano s historiografsko-geografskog pogleda, nakon čega su Toplice detaljno opisane kao svetište i termalni kompleks. Opisane su sve faze istraživanja, od prvih koja su započela 1952. do posljednjih većih istraživanja koja su završila 2013. godine. Osim opisa istraživačkih faza na području *Aquae Iasae*, opisane su i vremenske faze Toplica te njihove veće promjene u svakom razdoblju. Toplice su prošle kroz nekoliko osnovnih vremenskih i graditeljskih faza, kako su ih odredili prvi istražitelji kompleksa Gorenc i Vikić: ranocarska, elijevisko-antonijanska i konstantinovska faza te postkonstantinovsko razdoblje. Kompleks se sastoji od dvije cjeline – kupališnog dijela te svetišta koji su svaki za sebe posebno opisani kroz sve spomenute faze. Na kraju osvrnuli smo se i na kultove koji su prevladavali u svetištu od 1. do 4. stoljeća s posebnim naglaskom na kultove Eskulapa, Apolona i Serapisa.